

tikken, wijzen en kijken naar een kop voedsel. Honden reageerden buitengewoon goed op de aanwijzingen van de mens. De veel intelligentere chimpansees presteerden niet buitengewoon. Dit was ook waar voor honden die tijdens hun jeugd nauwelijks contact hadden gehad met mensen. Adam Miklosi, een Hongaarse onderzoeker kwam tot dezelfde resultaten. Hij leidde er uit af dat de hond de eigenschap heeft naar het gezicht van de mens te kijken en daar naar signalen te speuren, hij kan interactief ageren met de mens. De wolf heeft die eigenschap helemaal niet en verwerft ze ook nauwelijks ook al is hij van in het begin opgevoed door de mens. Honden hebben blijkbaar een selectieproces doorgemaakt, een aanpassing aan de mens. ⁽⁵⁹⁵⁾

Vossen, honden en de dingo

In de jaren veertig van vorige eeuw bestudeerde een groep sovjet-vorsers onder leiding van Dmitri Belyaev een domesticatieproces van Siberische vossen. Ze kweekten in 18 generaties uit de wilde Siberische vos (*Vulpes fulvus*) tamme vossen die veel overeenkomstig gedrag met dat van honden vertoonden. Ze begonnen met een grote groep van kweekcentra en selecteerden op één kenmerk: tamheid. De eerste dieren gedroegen zich als wilde dieren en waren moeilijk handelbaar. Enkel vossen die geen schrik of agressie toonden tegenover mensen werden geselecteerd om verder te kweken. Het waren de vossen die het meest hun kinderlijke kenmerken behielden die zich mochten voortplanten. Na verschillende generaties kreeg men vossen die zelf mensen benaderden. Op dat punt van evolutie gekomen hadden veel vossen een gerimpeld vel en hangende oren en ze hadden ook verschillende kleuren, net als honden. Ze begonnen zich niet enkel te gedragen als honden maar begonnen er ook fysiek op te lijken. ⁽⁵⁹⁶⁾

De dingo is zo goed als zeker door de mens naar Australië gebracht. De Australiërs wisten dus wat een gedomesticeerd dier was. Zelf hebben ze geen ander dier gedomesticeerd maar in de Kurnaistam was er een man die in zijn kamp een tamme hagedis (lace lizard) van 1,2 meter hield. ⁽⁵⁹⁷⁾ Hij had gedroomd een lace lizard te zijn en zei dat ze als het ware één persoon waren. De hagedis vergezelde hem overal, zat op zijn schouders en half op zijn hoofd. Andere aboriginals geloofden dat de hagedis hem waarschuwde voor gevaar, hem hielp zijn vijanden op te sporen of koppels te vinden die weggelopen waren. De hagedis was dus zijn vriend en beschermer. Ze geloofden ook dat hij zijn hagedis 's nachts naar hen kon sturen om hen te verwonden terwijl ze sliepen. Howitt vermeldt een oude vrouw van de Biduellstam die een tamme inheemse kat had. ⁽⁵⁹⁸⁾ Een ander geval was een man die een slang gevangen hield en zelfs haar mond had toegenaaid. Het zijn voorbeelden die er op wijzen dat als het eerste huisdier bekend was de stap naar het temmen van andere dieren misschien zo groot niet was als vermoed wordt.

595 Brian Handwerk, *How Did Dogs Become Adept at Playing to Humans?*, *National Geographic News*, February 6, 2004.

http://news.nationalgeographic.com/news/2004/02/0206_020206_lovedogs.html

596 *The Origin of the Domestic Dog*. <http://members.shaw.ca/petlife/Research/origin.htm> Zie ook: Lyudmila Trut, *Early Canid Domestication: The Farm-Fox Experiment*.

<http://www.americanscientist.org/amsci/articles/99articles/Trut.htm>

597 Howitt vermeldt de lace-lizard. Dit zou ook de *Varanus giganteus* kunnen zijn. Die kan tot 2,5 meter lang worden. http://nl.wikipedia.org/wiki/Varanus_varius

Zie ook: <http://www.bbc.co.uk/nature/wildfacts/factfiles/3048.shtml>

598 Howitt A.W., *The Native Tribes of South-East Australia*, London, 1904, p.387-388.

Vooroudercultus en het geloof in de ziel, animisme (1)

De vooroudercultus is gebaseerd op het geloof in de reïncarnatie van de ziel van de voorouders in nieuw geboren kinderen.

Het geloof in het bestaan van zielen, het animisme⁽¹⁾ (van het Latijns woord voor ziel, anima) werd voor het eerst grondig beschreven door Edward Tylor in *Religion in Primitive Culture*,⁽²⁾ een boek waarvan de eerste versie verscheen in 1871, nauwelijks twee jaar na McLennan's *The Worship of Animals and Plants* (het eerste boek over totemisme) wat één van de mijlpalen van de antropologie was. Tylor stelde dat: "(...) een minimum-definitie van religie, het geloof in spirituele wezens" is. (p.8) Het animisme is als begrip blijven bestaan maar het wordt vandaag meestal niet meer gezien als essentieel bij het ontstaan van religie. Ten onrechte. Hierna een samenvatting van de belangrijkste ideeën en voorbeelden over de ziel die Tylor in zijn boek aanhaalt.

HOE ZIET DE ZIEL ER UIT ?

De ziel is onzichtbaar. Bij de Finnen konden enkel de sjamanen zielen zien. (p.30) De schaduw is bij veel stammen altijd een beetje synoniem geweest van de ziel. (p.14) Er is een band tussen de ziel en de adem. (p.16)

DE ZIEL KAN HET LICHAAM VAN DE LEVENDEN VERLATEN

De levenden hebben een ziel. Bij sommige volkeren kon ze tijdens het leven het lichaam verlaten. De Groenlandse eskimo's geloofden dat de ziel 's nachts ging jagen, dansen en bezoeken afleggen. Ook bij de Noord-Amerikaanse indianen verliet de ziel het lichaam van iemand die droomde en zwierf ze rond. De Maori's geloofden dat de ziel het lichaam verliet en naar het gebied van de doden trok om er gesprekken met haar vrienden te voeren. De Tagals van Luzon maakten een slapende niet wakker omdat zijn ziel zou kunnen afwezig zijn. Tylor zag in Europese uitdrukkingen als 'buiten zichzelf zijn' overblijfselen van de mogelijkheid dat zielen buiten een lichaam traden.

ZIELEN LEVEN VERDER IN HET HIERNAMAALS

Ook in Peru leefden de zielen van de slachtoffers verder in het hiernamaals. "(...) op een grote ceremonie waar kinderen van elke stam geofferd werden om de goden gunstig te stemmen, 'ze wurgden de kinderen nadat ze hen eten en drinken hadden gegeven zodat ze niet ontevreden en hongerig in de aanwezigheid van de Schepper zouden komen.' ⁽³⁾" (p.478)

WERELDWIJD GELOOF IN DE ZIEL

Het geloof in de ziel kwam wereldwijd voor. De Romeinen probeerden bijvoorbeeld de laatste adem van een stervende op te vangen. (p.17) Als Dante in de hel was wisten de doden dat hij leefde omdat hij nog een schaduw had. Het was de abt van Cluny die in de 10de eeuw Allerzielen instelde. Daardoor kwam de primitieve rite van de banketten voor de doden weer in voege. (p.123)

SCHRIK VOOR DE ZIEL

Na het overlijden van een clanlid had men vaak schrik voor de ziel van de doden. Jagers en verzamelaars verlieten daarom hun kamp, hut enzovoort. (p.112-113) De Siamezen vreesden de zielen van overledenen die niet op de juiste manier begraven waren. Zij konden hun nakomelingen terroriseren. (p.114)

- 1 Het animisme, het geloof in het bestaan van zielen, is dus het basiselement van de vooroudercultus. Bij uitbreiding geloofden jagers en verzamelaars ook dat dieren, planten en objecten een ziel konden hebben.
- 2 Edward Tylor, *Religion in Primitive Culture, Part II of "Primitive Culture"*, 1871.
- 3 Tylor citeert: *Rites and Laws of Yncas*, edited by C.R.Markham.

Vooroudercultus en het geloof in de ziel, animisme (2)

ZIELEN REÏNCARNEREN

De Hurons (indianen) geloofden dat als kleine kinderen stierven dat hun zielen dan konden van hun begraafplaats in voorbijkomende moeders gaan en zo opnieuw geboren worden. De eveneens Amerikaanse Tacullis geloofden dat de ziel in een volgend kind werd herboren en de naam en de rang van de dode overneemt. De Afrikaanse Yoruba's geloofden dat een voorouderlijke ziel bij een nieuwgeboren kind terugkomt. Bij de Khonds van Orissa (India) bepaalt de priester welke van de voorouders in een kind terug verschijnt. Bij de noordelijke stammen krijgt het de naam van de voorouder. Bij de Lappen krijgt de moeder een droom waarin ze van de ziel van een overleden voorouder verneemt welke naam ze aan haar kind moet geven die hierdoor reïncarneert. (p.90) De Hindoes hebben de transformatie van de ziel behouden. Voor hen is het lichaam slechts het tijdelijk vehikel van een ziel, weliswaar in een zeer uitgebreide gradatie van laag naar hoog. (p.95)

De leer van Boeddhisten, Confucianisten en Taoïsten is geen religie maar ze geloofden wel in het bestaan van zielen, geesten en goden alhoewel hun leer daar geen uitspraken over deed. Boeddha onderging 550 geboortes, even vele transformaties waarin hij vele malen koning, rijke man, slaaf, pottenbakker enzovoort werd. (p.97) De boeddhisten geloven dat een man nu is wat hij in vroegere levens is geweest of verdiende. (p.98) Confucius offerde aan de doden alsof ze aanwezig waren. (p.128)

DROMEN

De zielen van dode mensen konden in dromen verschijnen. Zielen hadden de macht om van alles te doen. Geesten konden vaak nog meer. (p.27-29)

VOOROUDERVERERING

Voorouderverering komt wereldwijd voor. (p.202-204) Voor de Chinese mannen is het belangrijk dat ze een zoon hebben (ook door adoptie) want die moet voor zijn vader offeren na diens dood. (p.205) Over het algemeen worden de geesten van de eigen voorouders als weldadig beschouwd. Een dode voorouder hielp de vrienden en schaadde de vijanden. Daarom moesten ze giften krijgen én was het een gewoonte dat ze hetzelfde kregen als toen ze leefden. (p.199)

DIEREN, PLANTEN EN OBJECTEN HADDEN OOK ZIELEN

Dieren hadden zielen (p.53) maar ook planten konden een ziel hebben. (p.58) Sommige volkeren dachten dat in objecten zielen huizen: stokken, stenen en wapens, boten, voeding, kleren, sieraden en ook in rivieren, bomen enzovoort. (p.61)

HEILIGE VOORWERPEN

Er waren verschillende Afrikaanse volkeren die stokken en stenen aanbaden. (p.248) (M.V. In de heilige voorwerpen, de fetisjen, was vaak de ziel van een voorouder of dier verhuisd én daarom waren ze heilig.)

HEILIGE PLAATSEN

Wateren en bronnen waren heilige plaatsen, er waarden soms watergeesten rond. (p.299) Boeddha was een boomgeest. (p.303) De Grieken kenden boomnimmfen, elfen, oude bomen in Estland waren: eik, linde, es en andere heilige bomen. Oud-Pruisen en Kelten: de heuvel-god= een eik, (p.305, 307, 311-314)

DE VERBLIJFPLAATS VAN DE DODEN. HET TOEKOMSTIG LEVEN EN DE HEMEL

Soms is de verblijfplaats van de doden "de wereld beneden". (p.132) Dit vond zijn neerslag in klassieke mythes waar de ziel afdalt in de Hades (p.134) Zowel in de Odysseus

10. Religie, een onderdeel van de menselijke ideologie

Religie kwam wereldwijd voor bij alle jagers en verzamelaars, van Afrika over Tasmanië tot in Vuurland. Het is waarschijnlijk dat de moderne mensen die ongeveer 80.000 jaar geleden Afrika verlieten een religie hadden die zich verder over de wereld verspreidde. Alleen al daarom is het een belangrijk verschijnsel. Hoe ontstond religie, welke noden vulde ze en waarom bleef religie in zijn vele vormen tot vandaag bestaan? Is er een gemeenschappelijke basis voor alle religies en hun ontelbare verschijningsvormen? Het zijn slechts enkele vragen over het complex fenomeen religie.

Eerste voorwaarde: grote hersenen en gesproken taal

Als we een verklaring willen waarom religie is ontstaan blijven we best met beide voeten op de grond staan. De grond is hier vooreerst de biologie van de mens. Elke menselijke generatie zorgde en zorgt voor de biologische reproductie van de mensheid. De ontwikkeling van de soort mens én zijn voorlopers had een proces in gang gezet waarbij de hersenen van de mens langzaam groter werden. (Zie deel I, boek 1, p. 117 e.v.) Die grotere hersenen waren een aanpassing nodig om beter te kunnen overleven in de Oost-Afrikaanse savanne. De ontwikkeling van gesproken taal bij de mens (die misschien begon bij zijn voorlopers) hief het denken op een kwalitatief hoger niveau, het was een onvergelijkbaar evolutionair voordeel dat de mens toeliet om zich succesvoller te reproduceren.

Zijn grotere hersenen en het rechtop gaan lopen stelden hem in staat om te spreken wat waarschijnlijk een wisselwerking op gang zette tussen gesproken taal en hersengroei. Beide waren een eerste, noodzakelijke voorwaarde opdat de mens bovennaatuurlijke begrippen, waaronder religie, zou kunnen ontwikkelen. Een indirect bewijs dat grote hersenen en gesproken taal noodzakelijk zijn ziet men bij onze neven, de voor het dierenrijk zeer intelligente chimpansees. Hun hersenen zijn minder groot dan de onze, ze hebben geen gesproken taal en geen religie. (Alhoewel er pogingen ondernomen zijn om het tegendeel te bewijzen.⁽⁵⁹⁹⁾)

Grote hersenen zijn niet voldoende voor een juist begrip van de wereld

Homo sapiens had 100.000 à 200.000 jaar geleden hersenen die in weinig of niets verschilden van de onze. De jagers en verzamelaars die 100.000 of 1.000.000 jaar geleden leefden hadden slechts een infinitesimaal deel van onze geaccumuleerde hedendaagse kennis ter beschikking. Hun hersenen waren – net als de onze – in staat om ruimtevluchten te plannen, theorieën over subatomaire deeltjes op te stellen en het internet te ontwerpen. De capaciteit van de vroege mensen om te denken betekende echter niet dat ze in staat waren om de natuur en hun maatschappij te begrijpen zoals die werkelijk waren. De mens had een creatieve intelligentie. Kunst, wetenschap en techniek getuigen daarvan. Dat hield en houdt onder andere in dat hij zich dingen kan inbeelden, dat hij oplossingen kan bedenken voor problemen. Het bedenken van oplossingen staat echter niet gelijk met het juist oplossen van problemen. De mens kon zich ook dingen inbeelden die onmogelijk konden bestaan, zoals een onsterfelijke ziel. Dat wil niet zeggen dat dit begrip helemaal geen band had met de werkelijkheid. De ziel huisde in een mens en gedroeg zich in veel opzichten menselijk. Het verschil tussen een levende en een dode is voor de hedendaagse mens uit biologisch oogpunt verklaard maar men kan zich inbeelden dat voor mensen 100.000 of 800.000 jaar

⁵⁹⁹ James B. Harrod, *Chimpanzee Spirituality: A Concise Synthesis of the Literature, Version 1, April 2004.*

Vooroudercultus en het geloof in de ziel, animisme (3)

als andere mythes hebben volkeren van Noord-Azië en West-Afrika reizigers voorbij het graf in het land van de doden. (p.137-138) Het eiland van de zielen van de doden komt vaak voor. Bijvoorbeeld bij sommige Australiërs (p.148) maar ook bij de hiervoor vermelde Finse volkeren en hun graven op het eiland Oleneostrovski Mogilnik. De verblijfplaats van de zielen ligt meestal in het Westen waar de zon ondergaat. (p.148) Het toekomstig leven is beter dan het leven op aarde, cfr. de eeuwige jachtvelden van de indianen, het hiernamaals of de hemel. Het is er bijvoorbeeld eeuwig zomer. In de koran: garden of delights. (p.160)

DE HEMEL EN HET KANNIBALISME

Australiërs geloofden dat een in stukken gehakte man in stukken in de hemel kwam en b.v. zonder hand geen speer meer kon gooien. (p.35) Misschien werden vijanden daarom gedissecteed en soms ook opgegeten, zo verdween hun kracht.

ZELFMOORD

Een aspect dat zelfmoord bij jagers & verzamelaars vergemakkelijkte was dat de ziel van de dader herboren werd om in een ander en beter leven te herbeginnen. (p.191)

GIFTEN EN OFFERS

Waarom offers? Een offer is een gift aan een geest/god als ware hij een mens. (p.461) Dit leidde in landbouwmaatschappijen zelfs tot het offeren van mensen of het offeren van een lichaamsdeel van de offeraar. Op de Nicobareilanden werd van een nieuwe weduwe verwacht dat ze een vingerkootje liet amputeren dat ze offerde. (p.210 en p.212-213, p.486) Offers dienden ook:

1. opdat overleden zielen en geesten ze zouden nuttigen, bijvoorbeeld voedsel.
2. om gebruik van de macht van zielen en geesten tegen de offeraar te voorkomen.
3. om iets te krijgen in ruil voor het offer.

POSSESSIE

Demonische possessie, ziekte en dood werden bij de mens vaak veroorzaakt door vijandige zielen/geesten die in een lichaam waren doorgedrongen. (p.210 en 212-213) Bij Homeros renden zieke mannen rond met pijn. Ze werden getormenteerd door een haatvolle demon. Bij epilepsie was een mens gegrepen door een haatvolle geest. (p.223) Knettergek zijn was gelijk aan het bezeten zijn door een geest. (p.244)

BIDDEN

Bidden is het gesprek tussen de mens en zijn voorouders. Het vertolkt de wensen en de verlangens van de mens, het zijn zijn eigen wensen en verlangens. Het gebed is het duidelijkste bewijs dat de religie in de eerste plaats diende om de wereldse noden van de gelovigen te vervullen en slechts in tweede instantie ook de geestelijke noden.

Tylor begreep dat de ziel doorheen de tijd, van jagers en verzamelaars tot vandaag, een belangrijk onderdeel van het religieus denken was. *“Toch is het evident dat, niettegenstaande deze diepe verandering, de opvatting van de menselijke ziel voor wat betreft haar meest essentiële natuur continu is van de filosofie van de wilde denker tot die van de moderne professor theologie. (...) De theorie van de ziel is één principieel onderdeel van religieuze filosofie, die in een ongebroken lijn van mentale verbondenheid, de wilde fetisj-aanbidder en de beschaafde christen verenigt. De verdelingen welke de grote religies van de wereld in onverdraagzame en vijandige sektes scheidden zijn voor het grootste deel onbetekenend in vergelijking met de diepte van alle religieuze schisma's, degene welke animisme scheidt van materialisme.”* (p.85-86)

geleden niet verklaarbaar was. De wereldbekende bioloog Richard Dawkins vraagt zich in *“The God Delusion”*⁽⁶⁰⁰⁾ af wat de biologische functie van religie is. Ze heeft volgens hem positieve zaken voortgebracht maar is ongetwijfeld ook de oorzaak van onnoemelijk veel lijden, bijvoorbeeld mensenoffers, religieuze vervolgingen en religieuze oorlogen. Dawkins wijst ook op andere verspillingen zoals kathedralen waar men vaak eeuwen aan bouwde terwijl ze nauwelijks voor iets anders dan erediensten gebruikt werden. Hij denkt dat religie een bijproduct is van iets anders.

Dat de mens bovennatuurlijke begrippen én alles wat er aan vast zit, kon ontwikkelen beantwoordt de vraag niet wat het biologisch nut is van religie. Welk voordeel had de mens als soort bij het bestaan van religie? Wat verklaart dat religie minstens honderdduizend maar – veel kans – 800.000 jaar en meer bestaat?

Evolutie is geen rechtlijnige ontwikkeling, zonder nadelen, bijwerkingen en fouten. Een deel van de genetische informatie die via het DNA wordt doorgegeven is bijvoorbeeld overbodig, compleet nutteloos, een erfenis uit het verleden. Geweld, kannibalisme, mensenoffers en moord, ook religieuze moorden, brengen de soort mens niets bij. Ze zijn contraproductief voor de soort, even nutteloos en potentieel gevaarlijk als de appendix, een andere erfenis uit een ver verleden. **Religie was mogelijk als (bij)product van de capaciteit van de mens om bewust te denken.** De menselijke hersenen zijn wat de hardware is voor een computer, de basis waarin alles draait. De software, de menselijke cultuur, is de software. Religie werd pas mogelijk als de mens spraak en een stel goede hersenen had maar kan beschouwd worden als een programma dat niet op punt stond, met fouten. Het voordeel van een programmeerfout is dat ze kan rechtgezet worden. De mensheid heeft de mogelijkheid om haar software, haar cultuur te veranderen en waar nodig te corrigeren. Wat ze in een eeuwigdurend proces ook doet.

Tweede voorwaarde: religie moest meer baten dan kosten hebben

Religie is een cultureel verschijnsel. Om op lange termijn te blijven bestaan moet het naast zijn evidente nadelen voor de menselijke soort grotere voordelen hebben gehad. In de zuiver biologische sfeer kunnen zaken die nutteloos geworden zijn zeer lang blijven bestaan (zoals de appendix, die in geval van een blindedarmonsteking doodelijk was en nog kan zijn voor de mens). In de cultuur, die veel sneller verandert dan de biologische aspecten van de mens, zouden nutteloze en negatieve verschijnselen ook sneller moeten verdwijnen. Religie is één van de oudste culturele fenomenen van de mens. Ze is voor wat betreft de vormen ongelooflijk veelvoudig maar de essentie ervan is altijd gebleven. Om de vraag wat de kosten en baten van religie zijn voor de reproductie van de mens moeten we eerst ingaan op de vraag waarom en hoe de oudste religie van de mens is ontstaan.

600 Richard Dawkins, *The God Delusion*, 2006, Black Swan, p.190-204.

Religie, een onderdeel van de ideologie

Definities van religie

1. Definitie van religie⁽⁶⁰¹⁾ volgens de *Catholic Encyclopedia*: “Religie betekent, breed gesproken, de vrijwillige onderwerping van zichzelf aan God. Het bestaat in de hoogste vorm in de hemel waar de engelen en de heiligen God liefhebben, prijzen en bewonderen en in absolute conformiteit leven met zijn heilige wil. Het bestaat helemaal niet in de hel waar de onderwerping van rationele schepselen aan hun Schepper er geen is van vrije wil maar van fysieke noodzakelijkheid. Op aarde is het praktisch van dezelfde omvang als het menselijk ras, hoewel, waar het niet verheven is op bovennatuurlijk vlak door de goddelijke revelatie, werkt het met ernstige tekortkomingen.”⁽⁶⁰²⁾ Een definitie die uiteraard het katholiek geloof zelf en andere monotheïstische religies omvat, maar die religies die geen godsdiensten zijn, zoals het boeddhisme, uitsluit. Alle godsdiensten zijn religies maar iedere religie is geen godsdienst.

2. Volgens de *Encyclopaedia Britannica*: “De relatie van menselijke wezens tot dat wat ze heilig, gewijd, spiritueel of goddelijk beschouwen. Religie wordt in het algemeen beschouwd als bestaande uit de relatie van een persoon tot God of tot goden of geesten. Aanbedding is waarschijnlijk het meest basale element van religie, maar moreel gedrag, het juiste geloof en deelname aan religieuze instellingen zijn in het algemeen ook samenstellende elementen van het religieus leven zoals ze in praktijk gebracht worden door gelovigen en aanbiddeers zoals bevolen door religieuze wijzen en de schriften.”⁽⁶⁰³⁾

In de verschillende taalversies van Wikipedia zijn de meer dan 2,5 miljoen woorden en begrippen vaak van de Engelstalige Wikipedia afgeleid maar dat is niet waar voor de beschrijving van het begrip religie. Er zijn naargelang de taal onderling soms grote verschillen. Dat een belangrijk begrip als religie op een dusdanig verscheiden manier omschreven wordt wijst op een probleem dat voor heel veel andere begrippen niet bestaat: religie precies definiëren. Bij een controle van de definities, in januari 2008, van religie in verschillende talen, ongeveer een jaar nadat ze in de voorbreiding van dit boek waren opgenomen, bleek dat aan de meeste definities intens was gesleuteld. Het benadrukt het probleem: één van de oudste culturele fenomenen van de mens is niet gemakkelijk te definiëren.

3. Engelse Wikipedia

“Een religie is een verzameling geloofspunten en geloofspraktijken die geloofd worden door een menselijke gemeenschap die aansluiting met zich meebrengen van gecodificeerde geloofspunten en rituelen en de studie van voorouderlijke of culturele tradities, geschriften, geschiedenis en mythologie, zowel als persoonlijk geloof en mystieke ervaring. De term ‘religie’ verwijst zowel naar persoonlijke praktijken, gerelateerd aan het gemeenschapsgeloof en naar groepsrituelen en communicatie die voortkomen uit een gedeelde overtuiging.”

4. Nederlandse Wikipedia

“Onder religie (...) wordt meestal één van de vele vormen van zingeving, of het zoeken

601 Onder religie verstaat men vaak naast geloof ook de religieuze instelling of organisatie (b.v. de kerk). We hebben het hier verder enkel over religie in de betekenis van religieus geloof.

602 Religion. <http://www.newadvent.org/cathen/12738a.htm#IV>

603 Religion, *Encyclopaedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite*, Chicago, *Encyclopaedia Britannica*, 2007.

naar betekenisvolle verbindingen, verstaan. In bredere zin duidt het woord ‘religie’ op een meer algemene vorm van spiritualiteit, gevoelens, gedachten met betrekking tot de zin van het leven in relatie tot of een macht of manifestaties van een macht of een (bewust) niet nader gedefinieerd beginsel of essentie. In monotheïstische religies wordt het begrip godsdienst vaak ook gebruikt.”

5. Franse Wikipedia

“De religie (van het latijn religio, in de eigenlijke zin ‘zorg, scrupule’, dan in de afgeleide betekenis ‘cultuspraktijken’) omvat meerdere noties. In de eigenlijke zin duidt het een praktijk aan, de actieve cultus verleend aan de godheid. Bij uitbreiding duidt het een bijzondere religieuze doctrine aan. Bij afleiding is de term natuurlijke religie geëvolueerd tot het aanduiden van de doctrine die, onafhankelijk van elke revelatie, steunt op de uitsluitende inspiraties van de rede en het hart. Tenslotte, door veralgemening, duidt de term elk religieus gevoel van vroomheid of elk, zelfs weinig georganiseerd, religieus geloof aan.”

6. Portugese Wikipedia

“De religie kan gedefinieerd worden als een geheel van verwante geloofspunten die de mensheid als bovennatuurlijk, goddelijk en heilig beschouwt, kortom als het geheel van rituelen en morele codes die van die geloofspunten afgeleid zijn.”

7. Spaanse Wikipedia

“Het woord religie, bij gelegenheid gebruikt als synoniem van geloof of systeem van geloofspunten, wordt in het algemeen als geloof gedefinieerd en boven alles dat wat het bovennatuurlijke, het gewijde of het goddelijke aangaat en aan de morele codes, praktijken, rituelen, waarden en instellingen verwant met dit geloof.”

8. De definitie in de Italiaanse Wikipedia van religie wijkt in belangrijke mate van de vorige af.

“Indicatief kunnen twee algemene definities geschetst worden.

- In ruime zin refereert de religie naar de betrekking tussen de mens en één of meerdere goden. (1) Dit komt overeen met de definitie van het gezond verstand van religie. Op deze wijze wordt het primitief boeddhisme niet beschouwd als een religie.
- In de enge zin, komt religie overeen met de weg van de natuurlijke en/of bovennatuurlijke redding. (2) Dit sluit ook de “atheïstische religies” in zoals het primitief boeddhisme, maar het maakt de semantische grens van het doel onbepaald, wat toelaat om in deze fenomenen als de magie of ook het communisme, die gewoonlijk niet als echte en eigenlijke religies beschouwd worden, op te nemen.

De religie omvat in ieder geval elementen die op drie niveaus kunnen gesitueerd worden:

- subjectief of noëtisch (de kennis betreffend) of intellectueel: geloofspunten (of dogma's, in de christelijke traditie) van filosofische, ethische of metafysische aard betreffende de kosmos, de mens en de godheid.
- objectief of praktisch: private of collectieve rites/cultussen die moeten gevolgd worden om een adequate band tussen de mens en de godheid te waarborgen.
- sociaal of ethisch-moreel: verplichtingen en verboden (b.v. de 10 geboden in de joods-christelijke traditie) gecodificeerd en overgedragen in de sociale context die de betrekkingen tussen individuen regelen.”

9. Wikipedia Duits

Volgens de Duitse versie is een uniforme definitie van religie zelfs niet mogelijk.

“Als religie duidt men een groot aantal van geheel verschillende culturele fenomenen aan die menselijk gedrag, denkwijzen en waardevoorstellingen normatief beïnvloeden. Religieuze zingevingssystemen gaan verder dan naturalistische wereldverklaringen doordat ze zintuiglijke ervaringen bovennatuurlijke maar ook immanente oorzaken toeschrijven. Een uniforme definitie van het begrip bestaat niet en kan naar de opvatting van een groeiend aantal wetenschappers ook niet bereikt worden omdat iedere afsluitende definitie (“Dat is religie – en dat niet.”) religieuze en religieus-politieke uitspraken en waarderingen met zich mee brengt. Bijna alle religies hebben nochtans gemeenschappelijke elementen zoals de communicatie met bovennatuurlijke wezens in het kader van heilsleren, symbolssystemen en rituelen.”

10. Volgens Encarta-Winkler Prins (NL):

“Religie. (...) Het verschijnsel religie wordt op twee wijzen benaderd: a. een benadering die stelt dat religie (opgevat als bestaande uit ritueel gedrag en daarmee samenhangende concepties) niet een geheel van afzonderlijke fenomenen is, maar van aspecten van gedrag, die in wisselende doses aanwezig kunnen zijn; b. een benadering die religie ziet als relatie van de mens tot een bovennatuurlijke of niet-empirische werkelijkheid, of als de bovennatuurlijke of niet-empirische werkelijkheid zelf.”

De volgende omschrijving lijkt ons te volstaan: **religie – als geloof – is het geloof van mensen in een bovennatuurlijke werkelijkheid.**

Er zijn collectief en louter persoonlijk beleefde religies. Bij jagers en verzamelaars kwamen – voor zover wij weten – enkel collectief beleefde religies voor. Zij hebben allemaal geloofspunten en rituelen.

Het boeddhisme had geen geloofspunten over bovennatuurlijke verschijnselen, het was een levensbeschouwing, geen religie, die geen verklaringen had over zielen, geesten en goden maar ze wel aanvaardde. Het boeddhisme ontstond in een wereld waar bijna iedereen – ook de boeddhisten – geloofde in zielen, geesten en goden. Later werd Boeddha door sommige boeddhisten als een goddelijk persoon aangezien, b.v. in het mahayana-boeddhisme. Deze evolutie maakte van het mahayana-boeddhisme ook een godsdienst. Het Tibetaans boeddhisme wordt aangezien als een vermenging van boeddhisme en de vooroudercultus. In die zin heeft het zielen en geesten opgenomen in zijn leer en is het ook een religie.

Het confucianisme was in aanvang en strikt genomen een ethisch en levensbeschouwelijk systeem, geen religie. Confucius erkende echter het bestaan van zielen en geesten maar deed er geen verklaringen over. Later werd Confucius door sommige van zijn volgelingen als een god aangezien. De grote meerderheid van de Chinezen geloofde in zielen en geesten, zij hadden religies, waaronder de vooroudercultus. Het confucianisme werd met een religie gecombineerd.

Het ontstaan van de oudste religie, de vooroudercultus

De oorsprong van religie kan verklaard worden uit de manier van leven van jagers en verzamelaars. De vooroudercultus in al zijn vormen wordt ook vandaag nog door een groot deel van de wereldbevolking gevolgd. Deze religieuze voorstellingen waren de basis waarop alle latere religies voort bouwden. Het geloof in het bestaan van een ziel en – daarvan afgeleid – geesten en goden (vanaf de landbouwmaatschappijen) kwam en komt wereldwijd voor.

Hoe is religie ontstaan? Een hypothese

De ziel als oudste religieus begrip

Het ene moment leeft een mens, het volgende moment is hij dood. Het is een zeer dunne lijn tussen leven en dood. Er is iets onbegrijpelijk aan, niet in bovennatuurlijke maar in feitelijke zin. Zelfs vandaag is er discussie over wanneer leven begint en eindigt. Is een foetus van drie weken menselijk leven? Een foetus van drie maand? Iemand die tien jaar in coma ligt en hersendood is maar nog ademt? Het leven is niet iets wat we kunnen vastnemen, zien of voelen, net als ... de ziel. In oorsprong was het begrip ziel misschien gelijkaardig aan een begrip als leven, levensprincipe. De vroegste mensen moeten op een bepaald moment een uitleg bedacht hebben voor wat telkens weer een diepe indruk maakte, de dood van een clanlid. Ieder mens heeft eigen kenmerken. Xaro is een goede jager, is vriendelijk en kan snel lopen. Hsala roostert vlees smakelijk en heeft vijf kinderen waar ze streng voor is. Uit alle individuele eigenschappen van een mens kan een begrip ontstaan zijn dat leven (of levenkracht, levensprincipe ...) omvat en dat aan de basis ligt van het begrip ziel. Vaak had men het tot recent in de geschiedenis over de schaduw of de adem of het bloed van de mens die hem verliet of zijn bloed.⁽⁶⁰⁴⁾ In de monotheïstische godsdiensten is de ziel een vrij abstract begrip hoewel het toch aan een persoon gebonden is. Een ziel is altijd de ziel van iemand, dood of levend.

Het treuren omwille van gestorven verwanten is niet beperkt tot mensen. Er zijn voorbeelden van nijlpaarden die het lijk van een dode groepsgenoot enkele dagen beschermde tegen krokodillen. Olifanten kunnen dagen treuren bij de dood van een lid van de kudde. Ze proberen daarbij vaak het lijk te bedekken met stof en houtspokkels. “Men kan het flagrant onbehagen en verdriet bij de overlevenden observeren, de onzekerheid en verwarring over wat men vervolgens moet doen in de slappe spieren, het gekerm en het niet eten. Later, als ze de site van de dood passeren, strelen ze zachtjes en ruiken ze aan de botten. Dit alles vertelt ons iets over emoties die niet zo verschillend zijn van de onze.”⁽⁶⁰⁵⁾ Honden treuren bij het overlijden van hun baasje en blijven soms waken bij het lijk. De moederchimpansee Flo rouwde om haar verloren baby, haar zoon Flint stierf van verdriet nadat Flo ook was overleden. Er is geen hermetische muur tussen

604 In het jodisme (Leviticus, 3:17 en elders) en de islam mag bloed niet gegeten worden, in geen enkele vorm. Een dood dier niet gegeten worden als het dier bij de slachting niet is volledig is leeggebloed. De reden was: “Het leven van iedere dier is in zijn bloed.” (Leviticus, 17:14). We zien hier het verband tussen bloed dat gelijk gesteld wordt met leven. Bloed drinken of eten wordt gelijk gesteld met het leven drinken of eten. De band met het totemisme is duidelijk omdat het gaat om het bloed van dieren die voor een verbod op de consumptie van hun bloed gelijk moeten gesteld worden met mensen. De islam heeft gelijkaardige wetten. In het christendom wordt in de eucharistie a.h.w. het bloed van Christus (in de wijn) gedronken. Ook hier wordt bloed gelijk gesteld met leven.

605 R.Dale Guthrie, *The Nature of Paleolithic Art*, University of Chicago Press, Chicago & London, 2005, p. 456.

wat mensen en dieren voelen, veeleer een continue ruimte.

De dood van verwanten moet op de vroegste mensen een zeer diepe indruk gemaakt hebben. Het is waarschijnlijk dat ze **rouwden en treurden** als één van hen overleed.

Ze hadden herinneringen aan de overledenen. De mens was in staat om de overledenen voor zijn geestesoog te halen, te **dagdromen** en hen zo als het ware opnieuw levend te zien, opnieuw te ervaren.

Deze mensen hadden ook echte **dromen**. Zij droomden van hun overleden familieleden. In de paar seconden tussen slapen en waken was het alsof de dode nog echt leefde en sprak met hen. Zij hadden de kennis niet die wij hebben om dromen en voorstellingen juist in te schatten.⁽⁶⁰⁶⁾ Jagers en verzamelaars konden daardoor denken dat overledenen nog leefden. Als ze een lid van hun stam slechts één maal per jaar zagen konden ze er toch over dromen en dagdromen. Dat ze hem niet letterlijk zagen wilde voor hen niet zeggen dat hij niet meer bestond. Jagers en verzamelaars hadden geen complexe maar een eenvoudige maatschappij. In hun wereld was alles **concreet** dit wil zeggen tastbaar, zichtbaar, hoorbaar. De grens met iets wat niet tastbaar was, was niet zo duidelijk als voor ons. In een (dag)droombeeld van een overledene was zijn beeld zichtbaar, werd aanvaard als echt.

Er was verdriet, er waren voorstellingen over overleden familieleden en er was niet in het minst de wens dat ze zouden verder leven. De nood aan troost was reëel.⁽⁶⁰⁷⁾ Het idee dat van een overledene iets zou blijven bestaan bood troost.

Jagers en verzamelaars leefden in kleine groepen (clans) die genen uitwisselden met andere kleine groepen. Dit leidde onvermijdelijk tot een reductie van het aantal genen. Daardoor was de **fysieke gelijkenis** van de vroegste mensen onderling veel groter dan degene wij nu rondom ons zien en zelfs wij zien dagelijks mensen waarvan we kunnen denken dat ze lijken op anderen die we kennen. Tot voor een eeuw wisten mensen die in bergstreken woonden bijvoorbeeld vaak op zicht uit welke vallei een onbekende kwam. De meeste mensen huwden vroeger immers met mensen uit dezelfde vallei. Vergelijk het met het dorp in Wales waar iedereen dezelfde naam had. Vandaag is het speuren naar gelijkenissen bij nieuwgeborenen wereldwijd één van de eerste bezigheden van de verwanten. Herinneringen vervagen altijd in bepaalde mate wat het gemakkelijker maakte om in een kind een **herboren voorouder** te zien. Jagers en verzamelaars moesten dus geen grote fantasie hebben om in borelingen en kinderen de gelijkenissen met vorige generaties te zien. Vandaar naar het idee dat kinderen herboren voorouders zijn was slechts een kleine stap. Dit alles leidde tot het ontstaan van het begrip van de ziel dat in oorsprong misschien 'leven' betekende.

De ziel/'leven' is waarschijnlijk ook ontstaan als gevolg van de **wens** en de voorstellingen dat overleden familieleden bleven bestaan (of dat met andere woorden de gemeenschap, de clan bleef bestaan) en is daardoor de belangrijkste as geweest langs waar de eerste vorm van religieus denken is begonnen. Jagers en verzamelaars geloofden dat mensen een ziel hadden. Een ziel/'leven' was/is de immateriële, bovennatuurlijke essentie, de innerlijke kracht, het leven enzovoort van de mens, die na zijn dood bleef bestaan. De ziel/'leven' was na de dood ontdaan van het lichaam maar bleef verbonden met de dode, het was zijn ziel. Een ziel/'leven' kon reïncarneren in de

606 Wat niet wil zeggen er vandaag slechts één wetenschappelijke visie is over dromen.

607 Religie is het geloof in het bestaan van een bovennatuurlijke werkelijkheid.

nieuwgeborenen van een clan en door herhaling van die transformatie eeuwig blijven bestaan. Dieren en objecten (bomen en andere planten enzovoort) hadden vaak ook een ziel.

Het was normaal dat jagers en verzamelaars dachten dat de zielen van overledenen bleven verder bestaan zonder lichaam. Zonder tastbaar lichaam, want er kon geen twijfel over bestaan dat het lichaam verdween. Men had het begraven, gedroogd, versneden, achtergelaten, opgegeten of verbrand. Men nam het lichaam of de botten daarna soms mee op verplaatsing, van kamp naar kamp. Soms dolf men het lijk na een eerste begrafenis later op (waarschijnlijk als het vlees verteerd was en/of als men geen vrees meer had voor de ziel) en gaf het een tweede begrafenis of droegen botten en/of schedel mee.

De ziel/'leven' is als het ware de basiseenheid, de baksteen, de eerste van alle metafysische voorstellingen die door alle latere religies werd overgenomen of aanvaard. De ziel is de basis waarop geesten, goden en godinnen, engelen, djinns, duivels enzovoort gebaseerd werden. Van de ziel werd en wordt door gelovigen aanvaard dat elke mens er een heeft als hij leeft en dat ze blijft bestaan na zijn dood. Zielen kunnen volgens de oudste religies in lichamen van nieuwgeborenen intreden. Een voorbeeld van hedendaags geloof in de oudste vorm van reïncarnatie is dat van de Dalai Lama. De ziel van elke Dalai Lama verlaat zijn lichaam bij zijn dood om herboren te worden in het lichaam van een pasgeborene. De Tibetaanse boeddhistische clerus bepaalt of denkt te weten in welk kind de ziel van de overledene is overgegaan.

Volgens jongere religies – zoals de monotheïstische –, kan dit niet maar blijft de ziel van een dode eeuwig leven. Het idee van de ziel komt uit het dagelijks leven van de mens. Het begrip is een antwoord – weze het een denkbeeldig – op reële problemen. We weten niet wanneer het idee van de ziel zich heeft ontwikkeld. Archeologische vondsten van rode oker zouden kunnen impliceren dat dit reeds zeer lang is (zie hierna). Het idee van de ziel is sowieso één van de succesvolste aller tijden. Vandaag gelooft de meerderheid van de mensen wereldwijd nog in het bestaan van zielen.

We mogen aannemen dat de ontwikkeling van gesproken taal een belangrijke rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van ideeën over dood, rouw en het verder blijven leven van de ziel van de doden. Gesproken taal was een noodzakelijke voorwaarde om gevoelens bewust te uiten, onderling te communiceren en verder ideeën en overtuigingen te ontwikkelen. Door gesproken taal kon de herinnering aan overledenen ouders en voorouders worden doorgegeven en vele generaties levend gehouden worden.

De vooroudercultus, de oudste religieuze cultus

Er ontwikkelden zich waarschijnlijk rituelen in verband met de voorouders die van generatie tot generatie werden doorgegeven. Misschien bleef men aanvankelijk enkele dagen waken bij het lijk, verjoeg men de predatoren⁽⁶⁰⁸⁾ en ontstonden zo handelingen die uitgroeiden tot rituelen. Een belangrijke rol van rituelen was dat de clan, de gemeenschap betrokken werd bij het rouwproces. Dit verschaftte voor de direct betrokkenen troost, gedeeld leed, een niet te onderschatten functie van het rouwritueel.⁽⁶⁰⁹⁾

608 Vaak vandaag nog een favoriete bezigheid bij de geboorte van een kind.

609 Misschien is kannibalisme zo ontstaan. Het is één van de mogelijkheden. Men at de overledenen zelf op om te voorkomen dat ze door roofdieren werden opgegeten. Begraven was met eenvoudige stenen werktuigen niet gemakkelijk. Hondachtigen laten zich overigens door enkele tientallen centimeter losse grond niet weerhouden om een lijk op te graven en op te eten.

Misschien waren er vóór de eerste echte begrafenissen eenvoudiger vormen van afscheid nemen. De vroegste mensen konden enkele dagen blijven rouwen bij een lijk. Misschien legden ze ook toen al voedsel bij de overledene en hielden ze aaseters op afstand. We mogen aannemen dat zich tussen de rouwende chimpansee en de eerste begrafenis andere vormen van rouw hebben ontwikkeld die geen archeologische sporen hebben nagelaten. Begrafenissen horen bij de oudste vormen van geestelijk leven waarvan sporen teruggevonden werden. Op zich is het begraven van doden geen bewijs dat de mensen die hun doden begroeven ook ideeën hadden over een leven na de dood. De evolutie is echter zeker in die richting gegaan. Het gebruik van rode oker wijst op een geloof in het hiernamaals voor de voorouders. De rituelen bij begrafenis zijn waarschijnlijk ook de basis van waaruit de vooroudercultus zich ontwikkelde, de oudste religie ter wereld.

Het geloof in het voortbestaan van de ziel en de vooroudercultus waren onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zonder geloof in het bestaan van een ziel had de vooroudercultus geen zin. De vooroudercultus had enkel zin als men geloofde dat de zielen van voorouders bleven bestaan en herboren werden in de kinderen van de clan.

Bloed, leven en rode oker

De oudste vondsten die zouden kunnen wijzen op religieuze praktijken zijn het frequent voorkomen van oker. Antropologen hebben gedurende de afgelopen anderhalve eeuw, in veel (toen) nog bestaande maatschappijen van jagers en verzamelaars vastgesteld dat bloed een belangrijke rol speelde in de religieuze voorstellingen en praktijken. Dat is niet moeilijk te begrijpen. Bloedende kwetsuren waren in een vochtige, warme, tropische omgeving vaak dodelijk door de infecties die er op volgden. De jacht op groot wild, die waarschijnlijk meer dan 500.000 jaar geleden begon, was niet enkel voor het wild maar ook voor de jagers zeer gevaarlijk. Voor groot en klein wild maar ook voor de mens was substantieel bloedverlies een teken van een nakende dood. Men vreesde confrontaties met grote roofdieren. De vroegste mensen wisten dat gapende, bloedende wonden niet zelden dodelijk waren. Het doen bloeden is in veel culturen (zeer duidelijk bij Australiërs, Azteken, het bloed van Christus enzovoort) een symbool van een overwinning op de dood, of op kwade krachten of het was noodzakelijk om hen te bezweren of te overwinnen.

Rode oker was in recent bestaande maatschappijen van jagers en verzamelaars wereldwijd het symbool voor bloed en leven. Overledenen werden er mee bestrooid, waarschijnlijk omdat men dacht dat hun ziel verder zou leven. Oker werd al vanaf Homo heidelbergensis, en later ook door de neanderthalers en Homo sapiens, gebruikt. Het wijst er op dat religieuze overtuigingen 800.000 jaar en misschien nog veel ouder kunnen zijn.

De oudste sporen van religieuze praktijken situeren zich in de sfeer van de clan. De dood, het zich inbeelden dat verwanten, voorouders verder leefden na de dood, was waarschijnlijk het punt van waar religieuze ideeën zich ontwikkelden. De oudste religieuze gevoelens komen voort, hebben hun wortels stevig geplant in het leven van de mens. Dit geloof in de ziel en de hergeboorte van de ziel bevestigde de bestaande verhoudingen. Deze waren niet neutraal. De mannen, vooral de oudere mannen, hadden de macht. Het waren in de eerste plaats zij die de religieuze praktijken leidden, door gaven en vaak monopoliseerden. Dat zij zelf ook een reïncarnatie waren van voorouders versterkte hun positie. De vooroudercultus was een onderdeel van de reproductie van de clan en de bestaande verhoudingen. Het heden was de reproductie van het

verleden. Dat verklaart mede het succes – tot vandaag – van de vooroudercultus.

De oudste vindplaatsen waar rode oker werd gebruikt

- ♦ In Wonderwerk, Zuid-Afrika (900.000 tot 800.000 jaar geleden). “Enige van de meest uitgebreide vroege bewijzen van het gebruik van hematiet⁽⁶¹⁰⁾ komt van de Wonderwerk Grot in de noordelijke Kaapregio van Zuid-Afrika. Elk niveau van de opgraving bracht een veelvoud aan okerfragmenten voort, samen met acheuleaanse tweezijdig bewerkte stenen en exotische kwarts kristallen (...) De substantiële bezettingsvolgorde duidt er op dat ze zich uitstrekte tot 800.000 of 900.000 jaar BP.”⁽⁶¹¹⁾
- ♦ In de Kapthurin Formation (Kenia), werd tussen 540.000 en 300.000 BP rode oker verwerkt.⁽⁶¹²⁾
- ♦ Wonderwerk grot (ZA) tussen 400.000 en 350.000 jaar geleden: aanwijzingen voor mijnexploitatie van oker.
- ♦ Terra Amata (Frankrijk), 450.000 à 380.000 BP.
- ♦ In de Twin Rivers Cave (Zambia), 400.000-200.000 BP, werden klonters, gele, rode en zwarte minerale pigmenten gevonden met sporen van intens gebruik.⁽⁶¹³⁾
- ♦ Sima de los Huesos (Spanje), Homo, heidelbergensis, mogelijk de oudst bekende begrafenis ter wereld, ongeveer 350.000 jaar oud.
- ♦ Hunsgi (India), 300.000 à 200.000 jaar geleden.
- ♦ Pomongwe (Zimbabwe), 250.000 – 220.000 BP.
- ♦ Bečov (Tsjechië), 250.000 BP.⁽⁶¹⁴⁾

Na 200.000 BP komt oker steeds vaker voor. Het zal worden aangetroffen in veel begraafplaatsen. Het werd gebruikt door de neanderthalers in vindplaatsen als Shanidar, Cueva de Castillo, Cueva Morín, Belvédère (NL) enzovoort en zeker door Homo sapiens. We mogen daarom redelijkerwijze aannemen dat oker 500.000 jaar geleden of meer een universeel symbool was voor leven en dood bij Homo heidelbergensis in Afrika, Europa en West-Azië. Dat wijst er op dat Homo heidelbergensis al religieuze voorstellingen had. Dat oker gebruikt werd in India (Hunsgi) kan een aanwijzing zijn dat Homo heidelbergensis (of zijn invloed) tot daar reikte of dat de daar levende Homo erectus oker als symbool had overgenomen of meegenomen uit Afrika.

Belangrijk is dat het geloof in de ziel bij alle jagers en verzamelaars voorkwam.⁽⁶¹⁵⁾

⁶¹⁰ Hematiet of roodijzersteen of oker.

⁶¹¹ Robert G. Bednarik, *The earliest known palaeoart, Rock Art Research 2003 - Volume 20, Number 2, pp. 89-135.* http://mc2.vicnet.net.au/home/aura/shared_files/kemerovo.pdf

⁶¹² Deino AL, McBrearty S., *40Ar/(39)Ar dating of the Kapthurin Formation, Baringo, Kenya.* http://www.ncbi.nlm.nih.gov/entrez/query.fcgi?cmd=Retrieve&db=PubMed&list_uids=11795974&dopt=Citation

⁶¹³ Allan Brodie, *Prisons that see progress in the past, British Archaeology, Issue no 42, March 1999.* <http://www.britarch.ac.uk/ba/ba42/ba42feat.html>

⁶¹⁴ *Modern Human Behavior: Origin of Language,* http://en.wikibooks.org/wiki/Anthropology_Language_Origin

⁶¹⁵ R.Dale Guthrie, *The Nature of Paleolithic Art, University of Chicago Press, Chicago & London, 2005,* p. 436. Guthrie citeert: Brown D.E., *Human universals, 1990, McGraw-Hill, New York.*